

II 16196/23

ЗАДРУЖНА БИБЛИОТЕКА

Савеза набављачких задруга државних службеника

Број 23

Садашњица задругарства

од

Мих. Аврамовића.

Прештампано из часописа „**NAŠA STVARNOST**“
Број 15-16 за 1938 и 17-18 за 1939

БЕОГРАД, 1939

17539/10

11.16.196/23

О чему је реч

Сам натпис казује углавном шта је предмет овога чланка.

Али он не казује о коме ће се задругарству говорити: да ли о задругарству уопште или само о задругарству у нашој земљи.

Стога морам одмах да учиним ове ограде:

О задругарству се од некога доба у нас често говори, али више о неким унутрашњим споровима међ другарима него о самом задругарству. Узме ли ко да говори о овом последњем, на то ретко ко да обрати пажњу, и увек преовлада оно прво. Социјалну, економску и моралну страну задругарства потискују ова лична размимоилажења; она су надвладала све друге обзире и — нарочито стицајем извесних прилика — онемогућила су објективан говор о њему. У таквим условима није могућно отворено говорити о таквом задругарству. Неутешан факат, али је факат да институција, која за своје остварење има да захвали углавном ослобођењу личности од свих социјалних стега — ропских, меропашких, неслободних — сама данас, делима и понашањем доброга свога дела, спречава да се о њој отворено говори. Стога ја нећу овде говорити о данашњици задругарства у нашој земљи; ако га где поменем, то ће бити само гредом, но нећу улазити у оцену било његова начина рада или његова понашања. Имајући пред очима укупност, ја не могу у овој прилици да одвајам изузетке прво, јер је то данас немогућно и друго, јер су се и они сами осведочили да им то одвајање данас мало може да помогне.

О задругарству уопште не може се такође овде говорити, јер је за то мали оквир једнога чланка. Задругарство у Великој Британији, Шведској и још неким земљама има тако значајних примера да не би било сувишно када би им се посветили више оваквих чланака. Стога морам да напустим и ту опширност.

У место и једнога и другога, ја ћу се ограничити да изшироке данашњице задругарства изнесем само оно што је битно у њој, што је особито карактерише, што је најважније у схватању задругарства данас. Мислим да је то и прво у целој ствари, и да се све остало — радови, успеси итд. — може лако дознати из кога било светскога годишњака.

Задругарство — социјални факат

Обично се сматра да је задругарство споразум или удружење више лица која су се споразумела да заједнички сврше или врше неки посао, потребан свима. Уз то, објашњава се, да су се та лица добровољно споразумела, да их нико на то није наморао, да тако и раде, да, дакле, све бива по слободном договору и нахођењу њихову. Понајчешће, веле, једно лице даје идеју за споразум и удружење, и за то се то лице обично сматра иницијатором, покретачем, оснивачем.

Овако је тумачено задругарство у свакој земљи, где се видније истакло и развило. И свако је добило име по својме привидноме покретачу и оснивачу. Тако се оно у већини и данас тумачи, гдегод људи нису још доспели до правога извора његова. Овде се одбацује такво тумачење, не само као површно него и као у основи погрешно, и износе тумачење које сама природа ствари препоручује и намеће.

Задругарство је социјални факат, другим речима оно је творевина једне социјалне групе или једнога друштва, и постаје као што постају сва друга социјална факта. Постаје у току друштвенога процеса. Постаје не само у људским групама, него и у животињским групама. Како постаје задругарство гемова (риболов), или папагаја (брање плодова), или вукова (њихових заседа приликом гоњења плена), или да-

брова (у грађењу подводних склоништа) итд.? Ко је ту покретач и оснивач оних многих и врло угледних задружних акција и оне примерне десбе која је постигнута удруженим напорима? У људској групи задругарство постаје што то потребује опстанак саме групе, и она га производи, јер то њен животни опстанак тражи, што је иначе сам опстанак у питању.

Опажен је овакав процес у људској групи. Немање и тражење хране — плодова, лов, риболов. Тражење склоништа. Заузимање или одбрана простора итд. Све ове потребе дејствују као притисак на оне који их осећају. Данас су овакве потребе несравњено бројније и сложеније. Често оне погађају све чланове групе, но има случајева када је у питању само један део групе. Но, било једно или друго, група се интересује и дела — како кад — некад јаче, некад слабије. У првом случају, дела живахно цела група; у другом случају, под окриљем групе делују живахно они који су непосредно погођени. Заинтересованост групе у првом случају је јака, у другом слабија; али се група и тада интересује, јер њој не може бити свеједно како ће проћи један њен део. Данас је у питању један део, сутра може бити други део, прекосутра трећи итд.; могло би се десити да група ослаби да се више не може одржати; стога ни једна група није равнодушна ни када најмањи део њен страда.

Овде имамо већ један групни процес који, као и сваки други, мора да произведе извесна дејства. Прво дејство овде је један извештај притисак — потреба хране или склоништа или простора итд. — и то прво дејство изазива редом друга. У првом реду, они који непосредно осећају дани притисак, ментално реагују на њ. Незадовољни су, траже да се ослобде. Ако је додир међ њима чешћи и тешњи, они лакше мењају мисли и расположења, лако се ствара опште и широко расположење. Је ли њихов додир редак или — због удаљености — отежан, расположење се споро и постепено шири. У сваком случају извесно ментално расположење створено је и постепено хвата шири корен. Притисак је извршио своје прво дејство, створена је основа за реакцију, треба врло мало па да се она и јави.

У простим или обичним случајевима реакција се лако јавља и претвара у акцију. Расположење многих ту је; до-

вољан је један случај — моментални притисак или опасност — па да сви намах ступе у акцију. У сложеним случајевима реакција је нешто тежа, али се ипак јавља. Расположење многих опет је ту, али акцију задржава избор пута. Тада се изгуби много времена око тражења, враћања, огледања. Ту се увек нађе — један или више њих — који предлажу разне путеве. Обично се прима пут који обећава највише успеха, и акција полази тим путем. Дешава се да се и не успе: тада се опет бира нов пут, и тако све док се не наиђе на пут који све задовољава. Тада нема више враћања, сматра се да је наиђен прави пут и он се сматра као општи пут или, како Енглези згодно за такве прилике кажу, *folkway* — народни пут.

Из свога излагања лепо се види улога појединца. Он предлаже пут, кадикад он и води тим путем. Али он није ништа измислио нити створио: ни притисак, ни реакцију, ни акцију. Он је само предложио пут — било што су му била већ позната слична кретања или што је био срећан да сам наиђе прави пут. Све остало настало је пре њега и независно од њега. Из овога излагања види се и то да је појава задругарства двојак социјална: први пут као притисак, који је увек безлична појава, и затим као реакција, која је увек поступак или целе групе или више њих.

Тако се данас објашњава појава задругарства. Тако је лако прима и здрав разум. Најзад, тако је објашњава и наука о социјалним појавама. Она тако иде и не може а да такс не иде.

Данас је лако погодити прави пут, јер су сви давно опробани и изабрани. Сваки задружни облик има данас свој одређени пут: право, истинско, задругарство, има свој одређени главни пут. Данас се може слободно говорити о задружном путу.

Први услови

Свако зна шта је то заједнички рад. Заједничком раду приступају они који су индивидуално нејаки да неки посао сврше. По томе је заједнички рад замена нејакости. Разне облике заједничкога рада видимо свакодневно. То је преко потребно, јер има много послова — социјално потребних и корисних — који се индивидуално свршити не могу. Стога је заједнички рад једна животна потреба свакога друштва.

Задружни рад једна је врста заједничкога рада. Они имају извесне црте које су заједничке и једној и другој. Али има и црта које их битно одвајају и разликују. О овоме одвајању биће речи доцније. Сада хоћу да истакнем само оно што је донекле опште заједничкоме раду, а што чини у исто време први услов његов.

Заједнички рад, о коме се овде говори, није рад који много њих врше по наредби каквога освајача, окупатора, властеле или власти. За такав рад има наш језик особене називе, и он се тим називима и означава. Овде није потребно да се око тога задржавамо. Овде се говори просто о заједничкоме раду, о раду који се заједнички предузимље и врши, дакле који се не врши по туђој жељи или наредби. А за такав рад први је услов пристанак оних који чине радну заједницу. Нема ли овога пристанка, нема заједничкога рада. Скрећем пажњу да ја овде не помињем придев слободан, већ само именицу пристанак. То чиним намерно, јер се заједнички рад предузима увек по некој заједничкој потреби, услед некога притиска; предузима се што неки важан интерес нагони више људи да приступе заједничким напорима, а где такви притисци и потребе постоје, где се пристанак даје што мора да се да, ту се о појму слободе мора друкчије мислити и говорити него када се говори о слободи једнога човека или више људи: да заједнички играју или певају, или чине друго што, што не потиче ниодкакве спољне принуде нити потребе. Заједнички рад не чини се из таквих побуда; његови мотиви долазе споља и не зависе од појединаца ни њихов долазак ни њихово дејство. Стога ни речи „слободн пристанак“ нема места у заједничком раду када се њој даје вулгаран смисао. Пристанак овде значи само да није нико приморан да заједнички ради, не и да је он сам по својој вољи пришао заједничкоме раду. Дешава се, додуше, и то да појединац — иако на очигледну своју штету — неће да приступи задовољењу неке своје потребе која се само заједничким напорима може задовољити; али ко би такав случај објашњавао слободом или слободном вољом каквога упорника!

Други услов — из реда првих услова — заједничкога рада јесте да постоји могућност да се тако радити може. На

пример: за све време ропства није био могућан заједнички рад, у смислу у коме се он овде разуме. Има неколико примера у историји који показују да је било и то могуће. То је пример који показује законик краља Хамурабија и пример који показују *colegia* у старом Риму. Али су ти примери ограничени само на онај део грађана који нису били робови и који нису могли допасти у стање робова. За време меропаштва није такође било заједничких радова. Па и за све време од шеснаестог до краја осамнаестог века није допуштано — ни у једној тадашњој европској држави — да се стварају заједнице ма за какву било врсту заједничкога рада. У Србији је власт нерадо гледала на такве заједнице још и у почетку деветнаестог века. Разуме се да у таквим приликама нема услова за заједнички рад. Раније није ни било много мотива за њега, те се штета није толико много осећала. Али данас, када је тих мотива много у свакој људској групи, штете би биле и врло велике и врло честе. Стога данас мало има земаља, где заједнички рад не наилази на повољан услов да може да се врши и то су махом оне земље, где су и иначе мотиви за заједнички рад још слаби.

Трећи услов тиче се поглавито људи, њиховога социјалнога и личнога става, јер је то важан моменат у ствари заједничкога рада. Пре свега не осећа потребе за заједничким радом који може сам све своје послове да свршава. Истина да је таквих мало, али их има. Они се не интересују за овакве заједнице, онајчешће их избегавају. Стога за њих ово питање нема вредности, они га не осећају, осим ако не осете да таква заједница не дира у њихов интерес. Тада они реагују против ње и често постижу да нађу — овде онде — разумевање за свој посебни интерес. Они се тада истичу као противници, људи којима је заједнички рад потребан имају да рачунају с том противношћу; савлађивање такве супротности постаје важан услов за омогућавање заједничкога рада.

У низу ових супротности — доведе више економскога карактера — долази и услов за погодним људима за заједнички рад. Ко год је суделовао ма у којој било врсти заједничкога рада морао је опазити да има и људи који апсолутно нису ни за какву заједницу. Прво правило, које важи за

сваки поштени заједнички рад, јесте: да се заједничари слажу у избору предмета за рад, да су сложни у томе да се тај рад може вршити само ако сви суделују у раду, да су свесни да суделовање свих не може постићи успех ако се — на против — не слажу, ако се свађају, ако један другога варају, искоришћавају итд. Међутим, има људи, као што сам већ казао, који не испуњавају ово прво правило. Не слажу се ни с ким, куде свакога, избегавају напоре кадгод могу, често и сплеткаре, па и варају, па и горе. Очигледно је да с таквим људима није могућан ниједан поштени заједнички рад. И они су сметња да се заједнички рад почне, врло често они су узрок да се почети рад мора прекинути и напустити. Како да се познају и избегавају такви рушиоци? Тешко је на први поглед открити све особине једнога човека. Ја сам у току свога дугога суделовања у заједничком раду наилазио на људе који су показивали велику дозу критике, замерача, негодовања, али су временом постали врло одани заједници и њеном раду. А наилазио сам и на такве који су у прво време показивали највећу кроткост, али су се затим — када су сматрали да су успели да маскирају своју праву природу — прометнули у све што је најубиственије за једну поштenu заједницу: почели су да сплеткаре да варају, па — Бога ми — и нешто најгоре. Тешко је познати свакога на први поглед. И та тешкоћа и данданас велика је препрека ширењу заједничкога рада. За почетнике она је и велика и судбоносна. Многи се ослањају на своје лично искуство и не улазе у заједнички рад с људима које не познају из свагдашњег живота да су исправни и поуздани. Ова тешкоћа и нарочито је велика у срединама у којима су стандарди за понашање, који су раније поштовани као светиње, потиснути, омаловажени, згажени; где свако сам себи гради пут — служећи се притом и лактовима и коленима — да би постигао једино што ће њему лично користили, ту нема услова за заједнички рад.

Задружна привреда

Казано је да је задружни рад особена врста заједничкога рада. То ће се најбоље видети, ако истакнемо шта је то особено у овој врсти заједничкога рада. Укратко и привремено могу рећи да се та особеност види у оној нарочитој привреди

коју је задружни рад остварио. Каква је то нарочита привреда?

Ми се служимо двама терминима када хоћемо да објаснимо поступке који се односе на производњу, промет, потрошњу добара или намирница. Ти су термини економија и привреда. И свако разуме, или се чини да разуме, шта ови термини означавају. Међутим, ниједан овај термин није довољан да објасни поступке који се у задругарству чине да се намирнице произведу, пусте у размену или потроше. Ево у чему није довољан ни један ни други.

Први термин дошао нам је од Грка и он доста јасно означава ред ствари који је онда постојао. Стари Грци означавали су тим термином вештину којом се управљало кућним дохотцима и трошењем. То казује и сам склоп речи оикос (кућа) и номос (закон или правило). Стари Грци нису продавали своје производе, већ је свака породица, свака кућа, сама трошила оно што је производила, другим речима свака је производила само оно што јој је за њену потрошњу требало. Отуда оикос номос, тј. правило које одређује шта ће се у кући производити и како ће се производи трошити. Из ове две речи постао је термин економија и под њим се данас разуме све што се тиче производње, размене и потрошње не само једне куће него и целога једнога народа, па и свих народа. Не зна се тачно ни кад су се почеле употребљавати ове две речи, ни кад су се оне слиле у једну. Херодот наводи један разговор персискога краља Кира, који је он водио с грчким посланицима када су га ови походили у његовој престоници, и из тога разговора сазнајемо да су Грци већ у то време имали своје сталне пијаци на којима се куповало и продавало. Херодот наводи речи Кирове којима он изражава своје чуђење какви су то људи који се усред свога града стално састају на једном месту и ту један другог — кунећи се и заклињући се — обмањују... («Die Geschichten des Herodotos», Reklam's Bibliothek, први део, I, 153). Из тога навода могло би се закључити да су Грци врло рено, по данашњим појмовима, напустили поредак који су означавале поменуте две речи. То важи и за сливену реч — економија — која, мада се данас употребљава кад се хоће да означе сви поступци око производње, размене и потрошње, у ствари не означава тај поредак тачно.

Наш термин привреда означава данас исто тако све што се тиче производње, размене и потрошње. Али у ствари он значи само оне поступке који увећавају вредност једне ствари. Термин овај тесно је везан с садашњим поступцима који увек треба да у промету увећавају вредност некога производа. Он се употребљава као заменица термина економија, мада се у ствари они битно разликују један од другог. Термин економија припада једноме социјалноме реду ствари који је, уопште узето, давно ишчезао. Термин привреда припада реду ствари који означава слободну размену, утакмицу, тежњу за искоришћавањем и прилика и људи.

Први термин не означава поступке које видимо у задругарству, јер задругарство данас излази из оквира кућне производње и потрошње. Други термин не означава такође задружне поступке, јер ови последњи не иду на то да пењу вредност производа — осим колико сам процес производње то чини — најмање пак иде задругарство за тим да се ово пењање дешава као што то иде у данашњем прометном поретку. Задружни поступци управљају се другим обзирима него што су они који важе у прометној привреди.

Стога би задругарство имало да нађе особени термин који би тачно означавао његове поступке, који нису ни само кућевни ни тецишни. Али како да се нађе, ко да нађе такав термин? Можда ће то учинити само задругарство једнога дана. Можда ће то учинити сами филолози или у заједници са задругарима, који добро и тачно познају природу задругарства. Ја нећу да се упуштам овде у то питање; за мене је — сматрам — доста што сам указао на ову несугласност. И продужићу да се служим терминима — економија или привреда — све док се не нађе сагласнији, потпунији, који ће казивати ствар каква је.

Задружна привреда збир је извесних поступака који су се стварали у низу многих утицаја и дешавања. На њихово стварање утицала је физичка околина, али исто тако и структура групе у којој се то дешавало. На њихово стварање утицала је непосредна средина, нарочито притисци који су из те средине долазили. На њихово стварање утицала су и осећања, социјална осећања, која су ови притисци будили и који су допринели да се понајлак изради особита задружна етика. Правичност за свакога, правичност према свакоме — плод је

свих ових утицаја. Овај плод најлепше се изражава оном карактеристиком која разликује задружну од осталих привреда. Привреда без добити или, како то каже светска задружна централа, Међународни задружни савез у Лондону, привреда што не гради добит (a system of non-profit making economy). То је задружна привреда и она се оснива на великом броју поступака који су понајлак постајали и који сваки за себе имају не само своју историју него и своје врло убедљиве, готово несаломљиве разлоге. Овде није место свима тим појединостима, стога ћу се ја ограничити да укратко повучем разлику између задружне и незадружне привреде.

У незадружној привреди тежак и занатлија, ако сами раде, теже да вишак својих производа продаду што боље могу. А ако их у раду помаже и најмљена радна снага, онда теже да за ову помоћ што мање издаду. Индустријалац тежи да што мање изда за сировине, разне трошкове и радну снагу, а да пробитачније, стално и у великим количинама, продаје своје фабрикате. Трговац тежи да јевтино купује и да продаје с добитком, итд. Свако тежи да што добије и ова општа тежња ствара такве односе и такву атмосферу да то не иде у прилог стабилности или хармонији друштвеној. Хобес био могао да примени на овакву заједницу своје познато motto homini lupus. Овакво друштвено стање има једну основну ману: што сваки мисли само на себе и на своју добит, што друга страна или општи интерес одсуствују. Нема боље основе ни позната теорија о потпуно неисплаћеној заради, јер и она полази једнострано само са становишта произвођача, превиђајући да се никад не може доћи до правичне зграде ако њено одређивање зависи само од једне стране. Ова теорија поникла је у доба када су још биле непознате методе за одређивање правичне зараде, у доба када се о томе судило само на основи једнога факта, у доба када су јој још били неиспитани ефекти веће или мање зараде на потрошњу и — посредно — и на производњу. Данас та ствар друкчије стоји: има начина да се сазна шта тражи живот, здравље и старост једнога радника, и да се тачно одреди докле може ићи захтев за правичном надницом или платом; данас се већ поуздано може сузбити свако мишљење које је на основи једностранога погледа или интереса стваран. Маколи-

ку награду дали ви једноме раднику, њему ће се та награда смањити у другом једном процесу, као да је њен износ био најмањи — најбољи је доказ да она не зависи једино од оцене послодавчеве.

Задругарство устаје против оваквога стања. Управо, у ново време њега су изазвале појаве као што су: општа тежња за добитком, потцењивање заслужене зараде, одузимање од зараде помоћу прометнога апарата итд. Само што се оно бори против тих зала, не силом или насиљем, не стварањем нових неправда или изазивањима, већ стварањем једнога новог апарата који штити од неправде, али који не наноси штете никоме. Овај апарат створило је задругарство пошто је претходно било приморано разним притисцима да потражи бољу, правичну основу за односе међ људима. Ова основа највиднија је у привредним односима, које је задругарство крозе своје апарате остварило, и они су темељ задружне привреде.

Два типа задругарства

Данас се јасно истичу два типа задругарства. Један има као основу велики број људи који немају свога самосталнога газдинства већ раде у туђим газдинствима, добивајући за свој рад извесну награду — надницу или плату. Други се оснива такође на великом броју људи, али који имају своја — већа или мања — газдинства из којих добијају средства за живот. Ова два социјална слоја разликују се, не само по узроцима који су их изазвали, него и по тежњама које су битне у њима.

Први слој, онај који црпе средства за живот из свога раднога дохотка, почео се стварати напореда са стварањем велике индустрије. Његов положај у овој није могао да побуди у њему основану наду да ће и сам моћи једнога дана да оснује своје велико индустријско газдинство. Било је — овде онде — и тих покушаја, у виду тзв. произвођачких задруга; али су они дали неутешне резултате. Особено је питање зашто су резултати морали бити слаби; они су морали бити недовољни, јер су удружени радници били упућени да за своје производе траже купце на слободном тржишту, а за борбу на њему они се нису могли мерити с великим преду-

зетницима — ни капиталом, ни количином производа, ни ценом, па ни самом дисциплином у раду и поступцима. То је питање само за себе доста сложено, оно излази из програма овога чланка, стога се ја ограничавам да га само поменем као један покушај радника да непосредно у области производње потраже промену свога стања, али — као покушај — који није успео. Стога су радници, силом саме ствари, били упућени да потраже поправку свога стања у самој својој надници. То је била једина њихова имовина и она им је морала скренути једнога дана озбиљну пажњу да пазе како с њоме поступају. И сам привредни поредак, који и данас у већини постоји, допринео је и доприноси у томе свој део. Доведени дотле да све очекују једино од своје наднице, они су природно морали стати у одбрану њезину. За то су имали сувише побуда и у самом начину како су трошили своје наднице. И све је то утицало да су се радници једнога дана одлучили да штите или бране једини свој материјални извор за опстанак. Тако је поникло задругарство првога типа, задругарство људи који живе само о својим надницама или платама; људи без икакве друге самосталне своје привреде. Карактеристика ове врсте задругарства у томе је што је оно узело да брани надницу или плату у процесу њиховога трошења, што је на тај начин узело да поправља социјални положај оних који зависе само од наднице или плате. Додуше, ово је задругарство узело и да само производи неке намирнице, али је то учињено тек када су средства то допуштала и само за своје сопствене потребе, не и за продају на слободном тржишту; учињено је као неизбежно продужење прве и основне бриге о заштити наднице или плате.

Други слој или слој који добија средства за живот из својих самосталних газдинстава постојао је и раније; али је највећи његов број ступио на привредну позорницу тек после укидања везаности за земљу и господара, после ослобођења да ради бесплатно извесне радове господару и да му даје извештај део плодова. Ослобођени тако и снабдевени — одмах или постепено — извесним простором земљишта, ови су људи осетили свој економски ослонац у својим газдинствима, стали су се бринути да тај ослонац буде што поузданији, њихова нада и поуздање постали су њихова газдинства. Сам положај самосталних привредника морао је стално под-

стицати у њима старање да им газдинства дају што више производа, како би једним делом могли подмиривати властите потребе и другим могли подмиривати — продајом — остале потребе и издатке. Ово старање везало их је тешње за слободно тежиште, а ово их је стално држало под утицајем својих услова и захтева. Супротно ономе што смо видели код радника, који ради за надницу, овде видимо самосталнога привредника који има односе са целим светом кроз тржиште, кога тржиште стално моделује и дотерује, који мора да води рачун и шта производи, и како производи, и шта издаје, и шта прима, који — једном речи — мора да се подвргава свима условима тржишта које је само један највећи представник оне привреде, прометне привреде, у коју је ступио као самостални привредник. Овај положај створио је особите тешкоће за самосталнога привредника. Он се осећао некадрим за све самосталне односе, нарочито за некоје од свих, и он је, нагнан самим приликама, морао да потражи потпору у удруженим напорима. Тако је постао други тип задругарства. Карактеристика овога задругарства у томе је што оно штити самостална газдинства, што их оспособљава да се снађу у прометној привреди, што их брани од туђега искоришћавања, једном речи што чини да они — као равноправни чланови те привреде — извлаче користи како кад се јаве као набављачи или купци тако и кад се јаве у њој као продавци. Оно их брани — колико може — да их ко не искоришћава, али их оно не спречава да они — у згодним приликама — другога не искоришћавају. Шта више, оно сматра за свој успех ако постигне да добије што већу цену за производе својих штићеника — чланова.

Узме ли човек да пореди ова два типа, он ће доћи до ових резултата. Оба два типа имају заједничке црте у овоме: обоје су последица извесних притисака социјалних; обоје устају против извесних неприлика; обоје се оснивају на удруженим напорима оних којих се те неприлике највише тичу; обоје теже да неприлике отклоне и створе боље стање. Али се у другим цртама разликују један од другога. Јер, док једно, штитећи своје приврженике, не излази на слободно тржиште да тражи згодну прилику да што добије на штету друге стране, дотле друго, штитећи своје људе, по сили природе њихових самосталних газдинстава која су упућена на

слободно тржиште, продужава да чини поступке који карактеришу привреду што има у виду добит. Једно је, идући својим путем, израдило свој поглед на свет који је друкчији него што је поглед добивалаца. Друго је у нечему проширило овај последњи, али је углавном, остало оптерећено најглавнијим недостацима његовим.

Ова разлика постоји и данас, између једнога и другога другарства нема редовних, сталних додира. Говори се, пише се, препоручује се да приђу једно другоме, да образују једну целину коју би одвајала само природна подела рада; али су одзиви веома спори и веома ретки. Као препрека увек се окривљује она тежња, која лежи у природи самосталних газдинстава што опште са слободним тржиштем. Ова газдинства, вели се, траже увек велике цене чим осете да се њихови производи више траже. Потрошач није вољан да се повија по оваквим апетитима. И он, као јача страна, јача нарочито кад је организована, противи им се, али у исто време чини покушаје да и на овом пољу сам производи шта му треба. Ти су покушаји прошли већ разне фазе. Било је и јасних неуспеха, али има — овде онде — и успеха. Сада је механизација земљорадње отворила нове наде. Нарочито с увођењем трактора, разних комбајна, рационализација појединих процеса у производњи итд., отворили нове наде и очекивања.

Тако данас стоје односи ова два задружна типа. Нико не може рећи да је то добро по општу задружну ствар. Она не може да напредује брже у својој изградњи док једна велика област привреднога живота неодступно потхрањује привредни систем што почива на добити. Задружна ствар може само тако да рачуна на свој успех ако се бар већи део ове области ослободи искоришћавања и пљачке. И за тим оно мора тежити, јер је то и највећи интерес највећег броја људи. Питање је, донекле, споредно: да ли ће се то постићи споразумом са самосталним газдинствима или другим неким процесом; главно је да само друштвено расположење све више дела у правцу неискоришћавања — у правцу да нико никога не исцрпљује. Задругарство оних који штите своју надницу или плату стоје у томе погледу како бројем тако и снагом својом у повољнијем положају. Оно је данас и једини потпуни представник привреде без добити.

Некоје данашње специјалне црте

Откако знају за себе људи су се удруживали да би својим удруженим напорима свршавали послове које сваки за себе није могао свршавати. Само што никад није та акција била тако раширена као што је то сада случај. Шта више, има тежњи и жеља да се од тога правца направи систем друштвени по коме би сви радови у друштву почивали на основи удружених напора. Разлог тим тежњама и жељама може се донекле тумачити и самим друштвеним стањем данашњим. Свако је друштво из дана у дан сложеније. Подела рада и диференцирање све су већи. Супротно очекивању филозофа да ће ова подела водити све више зависности једнога од другога и неизбежној узајамности свих, она је под утицајем економскога либерализма, прометнога привреднога система, већ довела до међусобних сукоба и искоришћавања. У таквој је средини пуно повода за негодовање, пуно подстицаја да се тражи излаз из изолованости индивидуалне у коју су чисто рачунски односи међ људима бацили све и свакога; у таквој средини најјачи је мотив тражити везу с другима, нарочито везу с онима који осећају истоветну тешкоћу или притисак. Раздељено, разбијено, социјално уситњено, друштво прометне привреде изврсна је средина за буђење осећаја која упућују на одбрану од притисака које социјалне снаге, производ прометне привреде, чине. И њена дела виде се најбоље у све већој тежњи за разним груписањима, у све већем удруживању у свима областима друштвенога живота, у све живљем буђењу удружене акције уопште.

На економском пољу ово је буђење било најживље. Ту је поникао не само огроман број разних удружења него и читаве нарочите жеље и тежње да се то кретање употреби као материјал за нарочите правце социјалне. Моје није, овде и засад, да улазим у описивање и претресање разних тих социјалних планова. Мој је задатак овде ужи, и за то ћу се ограничити само на њему. Моја је намера да изнесем шта је сам живот показао у погледу одзива појединих социјалних редова на тешкоће које данашње друштво ствара.

Раније је казано да се шире реакције јављају увек као последица некога притиска који потиче из самога живота друштвенога. По правилу ове реакције често доводе до у-

дружене акције већега или мањега броја људи. По правилу реагују и акцији приступеју они које дани притисак погађа. Требало би да то важи за све погођене, и тако се дуго и претпостављало, па је чак и једна теорија о томе израђена и пропагована. Али је живот, у коме се дејства удружених акција посматрала и проучавала, показао друге резултате.

На првом месту живот је показао да сви не реагују ни једновремено ни подједнако. Једни реагују споро и слабо, други живље и брже. Док има који уопште не реагују, иако су погођени као и сви други. Узрок је нађен увек у социјалном положају погођенога. Брже и живље реагују они који се надају да ће своје стање удруженом акцијом поправити. Спори и неодлучни су они који сумњају у могућност поправке. Док они који не реагују уопште чине то зато што су изгубили уопште наду у могућност поправке. Они су или сами толико већ ослабили да не верују да ће им други што помоћи или их група сама, као такве, не прима. Ови су случајеви врло чести и зато и видимо да су удружене акције у оваквим срединама ретке. То је дало повод многим да посумњају да је удружена акција уопште могућна међ крајње нејакима. И они, констатујући извесне појаве, сужавају утолико ефикасност те акције. На многим местима чињени су покушаји да се и ова врста нејаких увуче у удружену акцију; али су успеси били свугде минимални. Сам поредак социјални увек је рушио сваки покушај и, као за инат, стално је механички увећавао број крајње нејаких. Факат је да је данас највећи проценат оних нејаких ван свих важнијих удружених акција на економскоме пољу.

Слабија реакција опажена је и код оних који као социјални ред боље стоје. Али њихово нереаговање објашњава се дружничјим разлозима. Мада и њих притисак погађа, то је само донекле, они га мање осећају и слабије осећају побуде да реагују. Ово се јасно види на тзв. квалификованим радницима, који имају веће награде, и на имућнијим тежацима који своје потребе сами доста добро задовољавају. Ови последњи одступају од своје уздржљивости само кад је у питању продаја њихових производа. Тада и они радо приступају удруженој акцији чим опазе да на тај начин могу доћи до већих цена. О сасвим добро ситуиранима не вреди ни говорити с гледишта удружене акције. Они јој, по правилу, не

прилазе, а често су јој и противници. Исто тако не може се с овога гледишта говорити о онима који у даној удруженој акцији виде свога конкурента. Њихов је став јасан, на њих удружена акција не рачуна, она ради поред њих, не и намерно против њих.

Остају једино они који осећају притисак, који су морално способни за удружену акцију, који имају наду да могу свој социјални положај том акцијом поправити и који немају других изгледа до те акције. Пропагатори удружене акције труде се да изазову у њима и друге, више социјалне наде, али то долази само од себе: природним развитком ове акције и поштенom управом. Они огромни резултати енглеских потрошачких задруга, резултати који се на крају сваке године приказују у подели преко шест милијарди динара, дошли су као последица природнога развитка задругарства и поштене управе. Овај је ред стуб удружене акције, он је носи и врши, он је засада она граница докле се та акција пружа. То је у исто време једна од карактеристика данашњега задругарства.

Друга је карактеристика промене које задругарство показује да се врше у респективним друштвима. Највећи број задруга данас је потрошачкога карактера. Највећи број нових оснивања припада томе типу. Други тип, тип задруга самосталних привредника, као да показује засићеност. Нове се оснивају и ту, али несравњено ређе и мање. У Русији је први тип достигао био завидну цифру од преко сто хиљада стоваришта намирница, — или како се то обично каже продавница — али је пре две године све то замењено једним државним апаратом који има своје продавнице по свима градовима. У селима, где је број задруга још већи, постоје још задруге, јер државна управа још није доспела да спреми свој апарат за тако велику област. У свима другим земљама постоје у великом броју задруге првога типа и шире се стално.

Шта је узрок што се све више шири задругарство првога типа? Знамо већ да је томе задругарству пришло највише, ако не и једино, оних који живе о својој надници или плати. Тај разлог лежи у самој природи њиховога социјалнога положаја, у природи њиховога дохотка. Они прилазе овоме типу, јер немају шта друго да бране, јер им је ту сва нада на побољшање. И, кад су они већ пришли у тако великоме броју,

— кад се њихов број брзо и стално увећава, — није ли то доказ да су друштва у којима се тај тип развија, већ увелико ушла у фазу промене коју карактерише надничарство? Тај се тип, рекао сам, све више шири; значи да дотична друштва мењају своје структуре све више у правцу поменуте социјалне карактеристике.

Али овде је важно да поменем још један моменат. Поменути — први тип задругарства — оснива се на једној економској снази, која није ни њива, ни дућан, која је једино надница или плата. А та снага, ослобођена свих других обзира, осим обзира да штити саму себе, показала је изванредне организаторске способности како на пољу снабдевања тако и на пољу производње. Захваљујући тој способности, успело се да се створи један ембрион економски и социјални који нема ниједне мане којима изобилује друштво прометне привреде. У томе факту ја видим главни разлог што су примаоци надница или плата похитали овоме задружном типу, у томе је привлачна моћ његова. Задругарство првога типа мора се развијати у свакој земљи, где се социјална структура мења у правцу смањивања броја малих самосталних привредника — стубова прометне привреде — примаоце надница или плата упућује њему како природа њихова дохотка тако и једини вероватни изгледи да ће моћи доспети до бољих услова за живот.

Додуше, има земаља с приличном раширеношћу првога типа задругарства, иако у њима преовлађује број самосталних привредника. Али то није у свему тип о коме се сада овде говори. То је задругарство, које само врши исте послове које врши задругарство примаоца надница или плата. Но оно врши те послове у смислу самосталних задругарстава и за њихов рачун; отуда што се та газдинства угодније снабдевају није досада видео користи онај велики социјални циљ коме служи задругарство надничара, платопрималаца. Шта више, то није ни олакшало ову значајну изградњу. Можда ће се стање временом поправити у смислу изградње правичних основа за опште односе међу људима, но данас смо још далеко од тога. Природа самосталнога газдинства, у вези с извором одакле оно црпи свој доходак, противна је томе.

Хоћу, најзад, да наведем и трећу карактеристику дана-

шњега задругарства. Оно је у већини несамостално. Та несамосталност у овоме је:

У прво време прилазили су задругарству првога типа пријатељи радника, махом посвећени људи, да им помогну у првим техничким и умним корацима. Код њих се није опажала друга намера до да помогну да би се људи потом сами помоћи могли. Ову улогу видели смо и код задругарства у Србији, где су учитељи и свештеници по селима, а у Београду најбоља интелигенција онога доба, извршила велику помоћ задругарству.

Напротив, задругарство другог типа у свима готово већим земљама у Европи није могло да пође сâмо, без суделовања раније властеле, свештеника и других. Они су му прилазили једни из племенитих побуда да помогну, док је било и других који су имали друге рачуне. У то доба још је владало неповерење према групама и установама малих људи, те су једни улазили у њих да би спречили непожељне мисли или акције, други да утичу на правац или да се сами користе великим бројем гласача. Ова околност утицала је једнострано на просте људе, извргавала је њихово спремање за саму ствар у слепу послушност и менталну неактивност, дала је повод да доцнији оцењивачи изрекну непохвалну оцену о целом покрету. Уплитање раније властеле, коју иначе није ништа друго везивало за велики број малих људи до жеља да у новим приликама новим средствима влада њима, означено је као ново туторство, да то задругарство није слободно већ да се поводи за туђим интересима. И то је у истини и утицало да се то задругарство једнострано развија.

Поступно је ово утрпавање заменила организована акција појединих политичких странака, како грађанских тако и оних које стоје под контролом свештеника. Њихова намера испољила се у искоришћавању задругара као гласача. Њима је, ради тога, требало да наметну своје погледе и задругарима, ови су се морали удаљавати од погледа које задругарство самом природом својом улива свима који му као одани задругари приђу; тако је задругарство свугде, где је потпало под ове утицаје, полако губило своју особину и постајало оруђе у рукама својих искоришћивача. Оваквих случајева има врло много. Дотичне странке постигле су да се наметну за заштитнике задругарства, али је ово у свима тим при-

ликама изгубило своју самосталност, своју оријентацију, своју идеологију. Гдегде, оно се не разликује од обичних сопственика, какве карактерише поредак што је створила прометна привреда, економски либерализам. То је нанело огромне штете задругарству; битне основе задругарства згажене су; цео задружни смисао упропашћен је гдегод је задругарство тако сасвим жртвовало своју самосталност. Ту, управо, нема више задругарства; нико никоме не одговара, јер партизани праштају и највеће злоупотребе своје човеку; контрола не постоји нити се трпи; довољно је да наиђе један неповољан ветар за партизана, па да цела њихова беспутна грађевина прође као што пролазе грађевине које људи подижу на покретноме песку.

Такво је задругарство, зарад тренутних користи, понајчешће зарад личне користи својих вођа, заменило своју чисту заставу заставама које никада неће моћи да предњаче каквој високој социјалној идеји или намери. Што је, уз то, неутешно и с моралнога гледишта за крајњу осуду, сви ови тлачитељи и експлоататори задругарства стално се у јавности препоручују као верни чувари неутралности, мислећи да ће том маском сакрити стварност, коју међутим свако види и познаје.

Ну, има задругарства која су, крај свих утицаја и мамаца остала непоколебљиво на бранику своје самосталности. Осим неколико светлих примера у нашој земљи, међ којима задругарство државних службеника заузима несумњиво најугледније место, таква су нарочито задругарства првога типа у Швајцарској, Шведској, Норвешкој. Ова задругарства прикупила су већ, сразмерно величини своје земље, врло велики број заштитника свога раднога дохотка, врше врло велика снабдевања не само укупно, него и релативно за свакога задругара. Приступила су у великој мери сопственој производњи и све даље шире границе њезине. Везе са самосталним привредницима, тежацима и занатлијама, стално се проширују и увећавају. Како нема партизанства, ни једностраности, влада пуно поверење у целој задружној породици, ова корача — несметано и неизопачавано — широким и сигурним корацима својој одређеној мери. Ова задругарства су најлепша слика и стварност шта све може да учини задругарство које је умело да очува и које стално зна да чува свој самостални ход.

Али има и један особени пример који показује колевка модерног задругарства првога типа — Велика Британија. У њој је прво прокламована неутралност верска и политичка, у њој је први пут опежено да живот не допушта апсолутну неутралност. Требало је овде-онде излазити у заштиту потрошача, радити против увођења нових такса, пореза и царина, исказивати свој суд о трговинским уговорима које је влада закључивала сад с овом сутра с другом земљом; па ту су питања саобраћаја, наставе, здравља итд. У свима тим приликама од задругарства се тражила реч, кадикад морало је и само — непитано — своју реч да даје, интерес великога броја потрошача тражио је своју заштиту, задругарство је није смело одрећи. Све је то у непрекидној вези с оним општим интересом који је задругарство узело да штити и брани, и задругарство је само доследно поступало када је узимало под своју одбрану све интересе потрошачеве онако као што су се они јављали. Задругарство је увек тако поступало, нико га у томе не само није спречавао него је, напротив, тражено његово суделовање. Тако је полако сâм живот градио и изграђивао социјалну, економску, финансијску, саобраћајну, просветну политику задругарства; то се поступно сасвим природно развијало и усавршавало; задругарство је могло слободно говорити о својој ставу по свима питањима која засецају у животне интересе свих потрошача.

Али у току рата, када је задругарство имало да врши тешку улогу снабдевача, оно је игнорисано као и да не постоји. У неким случајевима чак је његова несебична и до крајности поштена акција ометана. На представке, жалбе, протесте нико није пажње обраћао. Када су, одмах после закључења мира, његови први и овлашћени представници потражили састанак с представником ондашње владе, он их је у почетку третирао као обичне молиоце који од њега помоћ траже и тек после многих одгађања и продуживања пристао је да их саслуша...

Задругарство је тада већ имало четири милиона чланова. Његова економска снага била је већ тада огромна. Његова снабдевања, његова сопствена производња прелазила су неколико стотина милијарди динара. Оно је, разуме се, морало болно да осети неприличности које су му учињене и омаловажења која су му очевидно показивана. Сазнање свега тога

такла је осетно свест већине чланова и ускоро је један задружни конгрес одлучио да задругарство све оно што је дотле вршило кроз представке, предлоге или протесте, пренесе непосредно на терен, где се сви ти проблеми решавају. Тако је постало директно представништво задругарства у парламенту. Од тога доба функционише нарочити парламентарни одбор у главном савезу, изборни одбори по целој земљи, и чланови задруга, гдегод хоће, кандидују и бирају своје кандидате. То није обавезно за све чланове, већ само за оне који су се сложили с овом акцијом. У 1937 год. су деловали у овој акцији од округло 1.200 задругара 530 задруга и од округло 8 милиона чланова 5,500.000 чланова. Задругарство је имало у парламенту 9 представника.

Мада су Енглези дали овој акцији такође име странке — **the cooperative party** — она се битно разликује од других политичких странака. Она се и не бори с овима последњима, она је активна само у економским, финансијским, културним питањима која се тичу у првом реду потрошача, а затим кроз њих и цео народ. Све друго, што пуни делатност обичних политичких странака, не привлачи пажње њезине. Ко је имао прилике да чује макар једаред у парламенту њене говорнике, или да чита говоре њихове, тај је могао одмах да увиди велику разлику која карактерише задружну директну акцију у парламенту.

Енглески задругари објашњавају да су били приморани да пренесу у парламенат акцију коју су дуго пре тога вршили пред парламентом. Овај је, веле они, ретко кад чуо овакав њихов рад, или, кад га је чуо, чуо је само непотпуне речи. Сад може свако да их чује у потпуности. Овакво објашњавање могућно је само у Енглеској, где се може слободно политички иступати, где се може слободно политички говорити. Овакво објашњење можда је могућно само у Енглеској, где је број задругара тако велики. Најзад на такво држање окуражава и тај факат што је енглеско здругарство могло увек слободно да предлаже, протестује, да се опредељује по свима стварима за које је сматрало да га додирују. Но оно је увек показивало да стоји чврсто само на своме становишту. Оно није никада тражило помоћи од које политичке странке, није се никада стављало у службу које политичке странке. Када је радничка странка, најјача после конзервативне, покушала

да нађе везу са задружном странком, ова је — ма да и у њој преовлађују радници — претпоставила да очува своју самосталнију тезу. Тим гестом она је поново казала: да је за њу главно задругарство и његови специфични погледи, а не све што може штети или пожелети једна радничка странка, чак ни све што могу штети или пожелети радничка удружења — **trade unions**. Тиме је задружна странка само јаче подвукла своју особену природу.

Најзад, мислим, да могу да завршим овај чланак ако још једном, али посве кратко, подвучем у чему се данас сматра да је карактеристика правога задругарства.

Средина данашњег друштва пуна је мотива, и стално се гомилају нови, који приморавају оне који живе о свом радном доходу да будно бране тај једини извор за свој живот. Задругарство се показало као изврсно средство за ту одбрану.

Задругарство, које брани ту позицију, дало је већ видне резултате у тој својој улози. Али је оно, гоњено мотивима који су га изазвали, пошло корак даље: оно је показало да је кадро да уопште створи боље — и економске и опште социјалне односе међ људима — узимајући у своје руке функције које сада у већини случајева служе појединцима да искоришћавају друге.

Опажа се тежња извеснога дела самосталних привредника да се ослободе односа који се оснивају на искоришћавању један другог и у којима никада не могу да рачунају на правичну оцену своје делатности. Ту исту тежњу показују и извесне њихове организације. С друге стране види се готовост задругарства оних, који бране свој радни доходак, да допринесе да се ова тежња и остварује. Овде-онде стварају се и споразуми у томе смислу и чине размене које су у стању да олакшају изградњу привредних односа — целе приватне привреде — на основи где људи неће искоришћавати један другог. Али су ови споразуми и ове размене још малобројне и ретке. Међутим, без њих задругарство није потпуно, организације самосталних привредника само су удружени рад, не и задругарство.

Задругарство је показало да може бити и злоупотребљено: уместо да врши своју социјалну службу, оно врши — овде-онде — функције које с том службом немају никакве

везе. Доказ су везе извесних задружних организација с политичким странкама. Исто тако доказ су осведочене тежње извесних група и људи који раде да задругарство стално држе, и држе га, на терену комерцијалисања свега што право задругарство тежи да ослободи од комерцијалних људи и манира. Такве везе и такве радње нису плод задружнога развитка, већ су убачене у њ да се задругарство изроди, да се удаљи од своје основе социјалне службе и улоге, да користи појединим лицима која у свему, па и у задругарству, имају само своју личну корист у виду.

Задружне акције и њихови апарати већ данас су и бројни и сложени. Задружна улога, у склопу социјалних дешавања који увек условљавају многи и разноврсни социјални мотиви, све видније испољава оскудност задружне обуке и спреме. Додуше, чине се напори да се познају некоје стране задругарства, али се сви ти напори чине поглавито у циљу да се упознају његови технички елементи; у погледу упознавања социјалне стране задругарства не чини се стварно још ништа. Има много њих који живо желе да виде овај или онај облик задругарства у своме месту, али се за то траже пре свега објективни услови, а свака социјална средина нема их, јер нема својих мотива за то. То треба умети разумети и не уносити у задружну грађевину материјал који ће је несумњиво брзо довести до пада. У последње време осећа се утицај дисциплине која ову област дешавања у друштву особито проучава. Тај утицај осећа се и у извесним задружним круговима. У праву је очекивати да ће тек то проучавање дати задругарству сву зналачку тежину и важност. Данас задругарство, особито задругарство првога типа, већ видно подвлачи разлику између односа који претстављају извесне анти-социјалне тежње и односа где таквих тежња нема. Стога није доста познавати само техничку страну задругарства, па ни само економску, да се ови правци социјално разумети и објаснити могу. Како се све дешава по извесним социјалним мотивима, то се морају они знати, као и ко их, када, како и зашто производи. Задругарство је израдило све главне елементе који су потребни да се оно може научно третирати. Нарочито уз припомоћ науке која проучава услове и живот људских друштава, оно је данас у повољном положају да може закорачити у ову своју интелектуалну област. Задру-

гарство ће моћи извршити своју велику социјалну функцију само тако, ако се овој основи што пре и што потпуније буде приближило и ако се на њој буде развијало и третирало. Практични сарадници могу радити по готовим рецептима које су задружне чињенице у току много деценија израдиле и утврдиле као неизбежне праксе и правце; али мора бити и оних који више знају о свему томе.

Све остало — легална основа, техничка спрема, материјална средства — задругарство или већ налази у свима напреднијим земљама или ствара само. С те стране оно има поглавито да настоји да се све то подешава у смислу задружном, да се не уноси забуна, да се онемогућавају странпутице. Дешава се од некога времена да поједине задруге и задружне организације апелују на јавне касе да их извуку из материјалних тешкоћа; но ако бисмо ушли у испитивање одакле те тешкоће потичу, дошли бисмо увек до једнога и истога одговора: оне потичу отуда што су се дотичне задруге и организације удаљиле од задругарства и — још нарочито — што нико није контролисао њихове поступке. Боље знање учиниће и овде велику услугу. Зато се и с те стране мора само јаче нагласити његова потреба.

Задругарство је материја која може под управом себичних људи да се изигра и изметне. И баш зато што је кадро да даје лепе социјалне резултате, оно мора да се заштити од таквих људи. Мора се учинити да му се приступа зналачки и савесно. Знање, удружено са савесношћу, најбољи су стубови и гаранције његове. Они допуштају и сву контролу која је битни елеменат задругарства, свакога рада у коме велики број људи суделује. Јер, све беспутице и злоупотребе дешавале су се само онде, где контроле није било. Задругарство је успевало и успева само тамо, где је владала и где влада најстрожа контрола, јер оно почива на поверењу: проиграли се ово, задругарство се гаси; оно тада само о себи даје доказ: да за њ још нема свих услова у даној средини.

ИЗДАЊА ЗАДРУЖНЕ БИБЛИОТЕКЕ

Савеза набављачких задруга државних службеника
у Београду, Поенкареова 21

	Цена дин.
Жена и задругарство, од Др. В. Тотомианца — — — — —	4.—
Чиновник као задругар, од Михаила Аврамовића — — — — —	5.—
Шта се дешава у свету на задружном пољу, од Ми- хаила Аврамовића — — — — —	10.—
Штедња у задругарству, од Шефкије Бубића — — — — —	6.—
Споменица Михаила Аврамовића — — — — —	20.—
Прослава Михаила Аврамовића — — — — —	20.—
Неутралност задругарства, од Милана Комадинића — — — — —	5.—
Историја задружних доктрина, од др. Гр. Младенца — — — — —	30.—
Кратак приказ Песталоцијевог учења у односу према задругарству, од др. Хенри Фошера — — — — —	8.—
Друштвено васпитне задаће задруге, од Досју Неген- цова — — — — —	3.—
Задружно осигурање, од Ахмеда Кемуре — — — — —	3.—
Трговци и задруге, од Раде Банића — — — — —	2.—
Задругарство у Бугарској, од др. Илије Палазова — — — — —	15.—
Начела рочделских задружних пионира, од др. Ервина Хаселмана — — — — —	4.—
Циљеви и путеви задругарства од др. Милана Ившића — — — — —	2.—
Економија потрошње, од Шефкије Бубића — — — — —	60.—
Радник: Привредник и задругар, од Мих. Аврамовића — — — — —	15.—
Задругарство у разним привредним системима, од Вајне Танера — — — — —	3.—
Кратак приручник задругарства, од др. В. Тотомианца — — — — —	15.—
Социјалне функције задругарства, од Мих. Аврамовића — — — — —	10.—
Пстрошачко задругарство у Швајцарској, од Јована Вучуревића — — — — —	24.—

ИЗДАЊА ПОПУЛАРНЕ БИБЛИОТЕКЕ

Пут у задружну Шведску, од Велимира Цизела — — — — —	4.—
Задружна продавница, продавац и задругар, превод са шведског — — — — —	20.—
Кроз Француску, од Велимира Цизела — — — — —	8.—

Све књиге можете поручити преко ваше задруге или
непосредно на адресу:

САВЕЗ НАБАВЉАЧКИХ ЗАДРУГА ДРЖАВ. СЛУЖБЕНИКА

Београд — Поштански фах 290